

LIETUVIŠKO MATYTI SEMANTIKA

AURELIJA USONIENĖ

1. Lietuvišką veiksmažodį MATYTI kaip ir rusišką ВИДЕТЬ, anglišką SEE daugelis lingvistų laiko statyvu, t. y. reiškiančiu būseną ir priskina jį veiksmažodžiui ŽIŪRĖTI (atitinkamai СМОТРЕТЬ ir LOOK), žyminčiam veiksmą. Apie tai, kad anglišką veiksmažodį SEE ('matyti') netinka laikyti statyvu, buvau rašiusi anksčiau [Usonienė, 1982a, 36–45]. Šiame straipsnyje bus bandoma įrodyti, kad ir lietuviškas MATYTI negali būti laikomas statyvu. Nagrinėsime tik vieną šio veiksmažodžio reikšmę, kuri būdinga jam *Aišškiai matau tolumoje tolstantį laivą* tipo pasakymuose. Kitokio tipo *Staiga pamčiau krentančią žvaigždę* pasakymai, kur PAMATYTI turi „momentalaus proceso“ ir jo rezultato reikšmę „мгновенный процесс и его результат“ [Селиверстова, 1982a, 117]) bei *Vakar mačiau Joną* tipo pasakymai su „fakto“ reikšme čia nebus liečiami (žr. [Usonienė 1982b, 102–116]).

1.1 Кнугoje „Семантические типы предикатов“ О. Seliverstova [Селиверстова, 1982a, 131–139; 183–187] išskyrė grupę predikatinį junginių, kuriuos pavadino „egzistenciniais rezultatyvais“ („экзистенциально-результативные“). Tai rusiški ДУМАТЬ ('galvoti'), ВЕРИТЬ ('tikėti'), ЗНАТЬ ('žinoti') bei anglišką THINK ('galvoti'), KNOW ('žinoti') tipo veiksmažodžiai pavartoti atitinkamai modeliuose X ДУМАЕТ, ЧТО Y ir X *thinks that Y* ir pan. Bandysime parodyti, kad pastarajam tipui priklauso, greičiausiai, ir viena iš veiksmažodžio MATYTI reikšmių.

Tokie predikatai apibūdinami kaip perteikiantys informaciją apie tai, kad X-o (subjekto) sąmonėje yra (egzistuoja) požiūris, nuomonė, sprendimas, kuris buvo suformuotas arba yra pats susiformavęs jo sąmonėje ir šis sprendimas nebūtinai aktualizuotas kalbamuojų momentu.

Tokie pasakymai, kaip *Aš vėl matau saulę*, praneša, kad subjekto (X-o) sąmonėje atsiranda/atsirado regimasis vaizdas, kurį sukuria atitinkamas fiziologinis mechanizmas, ir šis vaizdas yra aktualus bent jau kalbamuojų momentu. Taigi atsiradęs arba sukurtas regimasis vaizdas (rezultato požymis) iš-

lieka žmogaus sąmonėje (egzistencialumo požymis – Ex2¹) tam tikrą laiką tarpą. Deja, šis vaizdo išlikimas/buvimas jokių būdu nereiškia būdingo veiksmams, procesams ir net būsenoms egzistavimo faziškumo². Tačiau ryšys su procesu, sukūrusiu tą vaizdą/rezultatą, išlieka. Tai rodo veiksmoždžio MATYTI vartosenos ypatumai, pavyzdžiui, junginiai surieveiksmiais SUNKIAI, AIŠKIAI, kurie galimi tik tais atvejais, kai perteikiamieji reiškiniai yra sukuriami laike, ir subjektas nėra pasyvus. Pavyzdžiui:

Aš niekaip negalėjau patikėti, kad Romo nebėra. Aš jį aiškių aiškiausiai tebemačiau, aiškių aiškiausiai tebegirdėjau.

[Zurba 1972:101]

Čia susipina iškart du požymiai: formavimosi procesas ir tam tikras subjekto valios/energijos pasireiškimas. Abu jie visiškai nesuderinami su statyvumo sąvoka (absolūtus pasyvumas/stabilumas), todėl kalbiniai vienetai, žymintys būsenas, niekada negali būti vartojami su tokiais prieveiksmiais. Pavyzdžiui, negalima pasakyti: **Šiąnakt jis buvo labai neramiai užmigęs* (būsena). Galima tik sakyti: *Šiąnakt jis labai neramiai miegojo* (procesas). Tuo tarpu *Baisus rūkas. Sunkiai matau kelią* tipo pasakymuose MATYTI nusako reiškinių, kurio egzistavimui/atsiradimui būtinas tam tikras subjekto energijos indėlis. Be to, junglumas su šiais prieveiksmiais taip pat rodo, kaip jau buvo minėta, kad apibūdinamieji reiškiniai yra sukuriami laike, o ne gatavi. Būtent dėl šios priežasties kalbamoji vartoseną neįmanoma savybes žymintiems vienetais. Negalima pasakyti: **Ji mielai yra mokytoja* arba **Šis skystis lengvai yra kietas*. Sakome: *Ji mielai dirba mokytoja* bei *Šis skystis lengvai kietėja* ir pan. Reikia dar pridurti, kad pastarasis požymis, įrodantis išliekančią ryšį su reiškinį formuojančiu procesu, atskiria MATYTI nuo grynųjų erdvinųjų predikatų: BŪTI BIBLIOTEKOJE/VILNIUJE ir pan. Šiais junginiais žymimi reiškiniai taip pat neturi liekamojo ryšio su procesu, duodantį šį rezultatą, todėl negalima pasakyti: **Ji mielai yra bibliotekoje* arba **Jie*

¹ Ex2 – būti tam tikroje erdvėje plačiąja prasme (šiuo atveju „žmogaus sąmonėje“) požymis nesutapatinamas su požymiu Ex1 – būti realiam, egzistuoti tikrovėje.

² Faziškumo požymis dažniausiai siejamas su kalbinio vieneto galėjimu, pavyzdžiui anglų kalboje, būti pavartotam Continuous (progresyvinėje) formoje [Hirtle, 1975] arba junglumas su VISA DIENA, JAU TRYS VALANDOS tipo frazėmis rusų kalboje (žr. Селиверстова, 1982a). Palyginkite šiuos lietuviškus pavyzdžius:

Jau antra diena ji išblyškus. (būsena)

Visą jaunystę ji $\left\{ \begin{array}{l} *buvo graži. (savybė) \\ sunkiai dirbo. (veiksmas) \end{array} \right.$

Jau visa valanda ji rašo (veiksmas vystymosi procese). Deja, pasakyme *Jau trečia diena matau ją gatvėje* matymas greičiausiai yra suvokiamas, kaip periodiškai pasikartojantis įvykis, kuris nėra būtent tuo metu aktualus bet kuriame tos laikų atkarpos taške. Plg. su pasakymu *Aš jau seniai matau keistai blykčiojančią tašką. Kas tai galėtų būti?* – kuris perteikia informaciją apie tarsi kurį laiką besitęsiantį matymo procesą (apie tai žr. toliau).

linksmai Vilniuje. Galima tik sakyti: *Ji mielai sėdi|dirba bibliotekoje* bei *Jie linksmai gyvenoleido laiką Vilniuje*.

Reikia dar pažymėti, kad predikato MATYTI subjektas nėra visiškai pasyvus/nevalingas (plg. Гудавичюс, 1985). Tai rodo šio veiksmažodžio vartojimas liepiamosios nuosakos formoje (1) bei junglumas su veiksmažodžiais TURĖTI, PRIVALĖTI (2) ir GALĖTI (3), kai realizuojasi atitinkamai modalinės būtinumo ir galimybės reikšmės, pavyzdžiui:

(1) – *Matykit vienas kitą ir nežiopsokit į varnas, – grandine ateina mūsų vado įsakymas*. [Dautartas 1987:46]

(2) *Tai kur buvo mano akys anksčiau? Nežinia, ką turi matyti akys ir ko neturi* – [Sluckis 1986:311]

(3) *Paskui ji, atsargiai žengdama, ... patraukė tiesiai prie Andriaus ... Ir Andrius jau galėjo matyti, kad mėlyna suknelė taip smulkiai nuberta ne baltais kryžiuokais, o pliusiukais, minusiukais...* [Bučys 1982:214]

Taigi galime teigti, kad veiksmažodžiu MATYTI perteikiama informacija apie regimojo vaizdo atsiradimą (rezultatas) yra tiesiogiai susieta su informacija apie to vaizdo formavimosi procesą, davusį kalbamą rezultatą dėl tam tikros veiklos įtakos. Tokį reikšmės interpretavimą patvirtina ir kiti vartosenos ypatumai. Pavyzdžiui, MATYTI gali žymėti reiškinių, kuriam būdingas kitimas/nestabilumas:

Atsisuku atgal. Prie suzmekusios, sniegu apneštos mūsų trobelės stovi jie visi: tėvas, motina, Marė, Levukas, mokytoja... Ir nežinia, ar tai vėjo gūsis užgavo akis, ar koks šapas į jas įkrito, tik aš vis blogiau matau juos. Visi tartum skęsta skaidriame banguojančiame rūke, ... [Baltušis 1977:25]. Frazė „tik aš vis blogiau matau juos“ perduodama informacija apie laipsnišką reiškinių „matymas“ kitimą, jo nestabilumą. Tuo tarpu kalbiniai vienetai, žymintys būsenas, tokio tipo frazėse visiškai neįmanomi, pavyzdžiui **Jis vis blogiau užmigęs*, **Ji vis smarkiau supykus*. Sakome: *Jis vis blogiau miega* ir *Ji vis smarkiau pyksta*.

Papildomu įrodymu, kad kalbinis vienetas žymi nestabilių reiškinių gali būti jo junglumas su PRADĖTI/TEŖSTI/BAIGTI veiksmažodžiais. Apie tai jau buvo rašyta lingvistinėje literatūroje [Vendler, 1957; Miller, Johnson-Laird, 1976; Freed, 1979]. Deja, tokių matymo reiškinių, kaip *Rūkas po truputį sklaidėsi, ir aš pradėjau geriau matyti kelią*, kitimo/vystymosi galimybė dar nereiškia, kad tai be pertrūkio tolygiai besivystantis procesas. Panagrinėjime šią denotacinę situaciją. Kadangi subjektas juda, tai leidžia manyti, kad į jo regos lauką pakliūna vis naujos objekto dalys, t. y. galima teigti, kad objektas kinta. Taigi susidaro sąlygos tarsi pakartotinam regimojo vaizdo atsiradimui/susiformavimui. Tokią reikšmę sąlyginai pavadinsime „po-

tencialiai daugkartiniu“ rezultatu. Kiti šio tipo junginiai dažniausiai vartojami apibendrinamuosiuose pasakymuose, pavyzdžiui:

Senatvėje žemažiūriai pradeda toli geriau matyti. [Avižonis 1940:79]

Be to, atlikti tyrimai taip pat rodo, kad veiksmazodžiai, turintys vienkartinio rezultato reikšmę, nevartojami su PRADĖTI tipo veiksmazodžiais (**pradėjo pamatyti*, **pradeda susirgti*, **pradėjo išplauti* ir pan.). Greičiausiai kalboje šie reiškiniai traktuojami kaip vienfaziai/nedalomi, t. y. tokie, kurių negalima išskaidyti į atskiras dalis/fazes. Junglumas su pradžios veiksmazodžiais būdingas tik vienetams, turintiems savo reikšmėje neriboto vystymosi/ /tęsimosi laike požymius, pavyzdžiui, *pradėjo dirbti/verkti/snausti* ir pan. (žr. taip pat Tekorienė, 1981, 5). Tai, kad PRADĖJO MATYTI tipo junginiai visai galimi, yra papildomas įrodymas, jog perteikiamas reiškinys nestabilus, kinta, be to, ir paneigia vienkartinio rezultato požymį jo reikšmėje. Paimkime dar keletą pavyzdžių:

Poviliokas negreit atėjo. Tyliai švilpiniuodamas, aprankiojo darbo metu išmėtytas reples, brūkštelėjo priekalą... Ir aš mačiau, kaip trūkcčioja jo žandikauliai, trūkcčioja iki pat pausių. [Baltušis 1977 : 217].

... *matau, kaip lipi medinėmis kopėčiomis į viršų, aukščiau ir aukščiau, neįtikėtinau aukštai ant šalinės...* [Bučys 1982:104]. Šiose situacijose objektai, kurie patenka į žmogaus regos lauką, yra taip pat dinamiški (*trūkcčiojantys žandikauliai, lipantis žmogus*). Taigi yra sąlygos rezultatui pasikartoti, kadangi galimas pakartotinis objekto bei atskirų jo dalių fiksavimas. Tokio tipo pasakymuose aprašomų regimų objektų analizė leidžia teigti arba bent jau neleidžia kategoriškai neigti, kad toks matymas greičiausiai sudarytas iš daugelio vienas po kito einančių „regėjimų“, kurie, deja, nesusilieja į tokį vientisą, nenutrūkstamą procesą, kaip „bėgimas“ ar „rašymas“ (*Ji vis dar bėga. She is still running* ir t. t.). Tokia seka, susidedanti iš vienas po kito išsidėsčiusių laiko atkarpoje regimojo suvokimo aktų, sudaro tarsi tęsimosi iliuziją. Pavyzdžiui:

Dar ilgai mačiau Teodorą Milkų tuščiam perone pro traukinio langą. Jam į plaukus dulkė šiltas vasaros lietus. Skrybėlę jis laikė rankoje. [Dirgėla, 1979 : 9].

Remiantis kitais tipo *Aš vis dar matau lėtai tolstantį nuo kranto laivą* pasakymais, tikriausiai reikėtų kalbėti apie regimojo vaizdo tam tikrą išlikimą subjekto sąmonėje. Tai dažniausiai matymas, trunkąs neilgai, t. y. užimąs palyginti trumpą atkarpą laiko ašyje. O kartais tai tarsi subjekto valingas užfiksuoto vaizdo sulaikymas/buvimo pratęsimas. Pavyzdžiui:

Aš pamojavau ranka ir atsisdėau ištuštėjusiame skvere. Man vis neišėjo iš galvos, ką bus pasakiusi Julei mergina margu sijonėliu. Sėdėjau ir mačiau jas tebestovinčias, vieną pasilenkusią, sunertomis ant krūtinės rankomis, kitą

tiesią, kaip ta pušis, kuri juokėsi. Išsitraukiau iš kišenės bloknotą ir pieštuku apmečiau kompoziciją [Marcinkevičius, 1961 : 170].

Ši „egzistencinė rezultatyvi“ reikšmė ypač būdinga veiksmoždžiui MATYTI pasakymuose, perteikiančiuose patologišką, sutrikusį matymą (dvejiminį, haliucinaciją), arba optines iliuzijas, kai regimasis vaizdas sukuriamas paties subjekto (arba atitinkamo fiziologinio mechanizmo) ir egzistuoja tik jo sąmonėje kurį laiką. Pavyzdžiui:

Pasakykit, mielieji, ar ne gera man šitaip sėdėti nutriušusiam miesto skvere, laukti draugų ir matyti, kaip per Priegliaus tiltą iš lėto žingsniuoja jaunas Donelaitis, žingsniuoja į katedrą, tenai lipa sraigtiniais laiptais aukštyn [Aputis, 1985 185].

1.2 Norėtusi dar paaiškinti, kodėl predikacinių junginių su veiksmoždžiu MATYTI negalima priskirti prie egzistencialiųjų predikatų, turinčių reikšmę „būti realiam, egzistuoti tikrovėje“ (Ex). Z. Vendleris [Vendler, 1967], pavyzdžiui, mano, kad pasakymas „*I see a house*“ (‘Aš matau namą’) transformuojasi į „*There is a house I see*“ (‘Yra namas [kurį] aš matau’), perteikiantį informaciją apie objekto „namas“ egzistavimą. Panašios nuomonės laikosi ir N. Arutiunova [Арутюнова, 1976, 196]. Pirmiausia reikia pasakyti, kad pirminis pasakymas ir jo transformacija, nėra absoliučiai tapatūs, t. y. jie perteikia ne tą pačią informaciją. Pirmasis pasakymas praneša tai, ką užfiksavo regėjimo organai arba kokio objekto vaizdas susiformavo jo sąmonėje. Tuo tarpu antrasis – tai, kas egzistuoja tikrovėje, ir kad subjektui pavyko tai užfiksuoti. Tai visiškai skirtingi pasakymų tipai (žr. Селиверстова, 1982b), ir priklausomai nuo to, kokiam iš jų nagrinėjamas veiksmoždis eina predikatu, gali varijuoti perduodamas informacijos turinys.

Antra, informacija apie regimojo objekto egzistavimą neužkoduota šio veiksmoždžio reikšmėje. Juk tiek haliucinacijos, sapnai, tiek ir realus matymas aprašomas vienu ir tuo pačiu veiksmoždžiu.

Sapnuoju, kad mudu esame Vilniuje ir stovime Gedimino pilies bokšte. Man taip gera, kad mes kartu, kad matau motinos veidą, kalbuosi su ja, jaučiu akių šilumą [Dautartas 1987 : 46].

Viską lemia kontekstas ir mūsų žinios apie objektyviąją tikrovę. Juk jeigu žmogui sutrikusi rega ir jam dvejinasi, jis sakys: *Matau du obuolius*, t. y. jis vartos veiksmoždį MATYTI, ir tai jokiū būdu nereikš, kad prieš jį guli du obuoliai. Taigi, jeigu iš tikrųjų yra tik vienas obuolys, tai ir transformacija „*Yra du obuoliai, kuriuos aš matau*“ bus visiškai neįmanoma. Pastaroji gali būti beprasmė, jeigu bus aprašomi apskritai neegzistuojantys realioje tikrovėje objektai („*rožiniai drambliai*“ ir pan.).

2. Apibendrinant tai, kas kalbėta, galima padaryti išvadą, kad lietuviško veiksmoždžio MATYTI negalima laikyti statyvu todėl, kad tokio predikato denotatas 1) nėra stabilus/statiškas, jis kinta; 2) jo subjektas nėra absoliu-

čiai pasyvus, jam būdingas tam tikras aktyvumas (valia, energija), nuo kurio priklauso matymo egzistavimas. MATYTI reikėtų laikyti „egzistenciniu“ (Ex2) arba „potencialiai-daugkartinį“ rezultatinį veiksmazodžiu, sudarančiu atskirą „egzistencinių rezultatyvų“ pogrupį.

THE SEMANTICS OF THE LITHUANIAN *MATYTI* (to see)

Summary

Verbs of sense perception are usually considered to be statives in many languages. An attempt has been made to show that *MATYTI* (cf. the English verb *SEE*) does not satisfy the criteria of statives proper (*TO BE ASLEEP*). The semantic feature that can be assigned to the subject of this predicate is volitivity and it is considered to be the „initiator“ of 'seeing'. Furthermore, the phenomena denoted by this predicate can undergo some change and development, i.e. they are not static.

LITERATŪRA

- Арутюнова, 1976 — Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. М.: Наука, 1976.
- Гулавичюс, 1985 — Гулавичюс А. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. Вильнюс: Мокслас, 1985.
- Селиверстова, 1982a — Селиверстова О. Н. Семантические типы предикатов. М.: Наука, 1982.
- Селиверстова, 1982b — Селиверстова О. Н. Экзистенциальность и посессивность в языке и речи. Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1982.
- Усонене, 1982a — Усонене А. М. Понятие стативности и глагол „see“. // *Kalbotyra*. 1982. Т. 33(3). P. 36–45.
- Усонене, 1982b — Усонене А. Предикаты зрительного восприятия со значением факта и мгновенного процесса. // *Mokslo kalbos problemos*. 1982. P. 102–116.
- Freed, 1979 — Freed A. F. *The Semantics of English Aspectual Complementation*. Dordrecht, Boston, L.: D. Reidel Publishing Company, 1979.
- Hirtle, 1975 — Hirtle W. H. *Time, Aspect and the Verb*. Quebec: Presses de l'Univ. Laval, 1975.
- Miller, Johnson-Laird, 1976 — Miller G. A., Johnson-Laird P. N. *Language and Perception*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 1976.
- Tekorienė, 1981 — Tekorienė D. *Ingressive Action in English and Lithuanian*. Vilnius, 1981.
- Vendler, 1957 — Vendler Z. *Verbs and Times* // *The Philosophical Review*. 1957. Vol. 66, N 2. P. 143–160.
- Vendler, 1967 — Vendler Z. *Linguistics in Philosophy*. Ithaca, N. Y.: Cornell Univ. Press, 1967.